
Salvatore Abbruzzese
Università di Trento

**Χριστιανική μαρτυρία και σύγχρονη επιθυμία για τον Θεό.
Μια κοινωνιολογική προσέγγιση**

Η σύγχρονη κοινωνία, με την οπτική της για τον κόσμο και τις παραστάσεις που συγκεντρώνονται σ' αυτή, αποτελεί την δεξαμενή και καθορίζει το σκηνικό μέσα στο οποίο τοποθετείται η θρησκευτική διάσταση. Αυτή ή δεξαμενή δεν χαρακτηρίζεται μόνο ως κάποιο τυπικό πλαίσιο, όχι μόνο καθορίζει αρχές και κώδικες στους οποίους αναφέρεται, αλλά εκφράζει επίσης και πάνω απ' όλα ανάγκες και απαιτήσεις. Διατυπώνει ερωτήματα και αμφιβολίες στις οποίες όλος ο θρησκευτικός κόσμος καλείται να απαντήσει, καταλήγοντας έτσι ώστε να καλείται να απαντήσει στα ερωτήματα και στις προσδοκίες που προέρχονται από την ίδια την κοινωνία. Η επιτυχία των κάθε είδους διδασκαλίας για την σωτηρία,¹ η θέση τους απέναντι στην πλειοψηφία των ατόμων και η ίδια τους η ικανότητα την οποία και αποδεικνύουν καθώς διεισδύουν στα διαφορετικά περιβάλλοντα ζωής είναι ευθέως ανάλογη με την ικανότητά τους να ανταποκρίνονται ακριβώς σε αυτές τις προσδοκίες. Καθορίζοντας τα ερωτήματα τα οποία η κάθε εποχή απευθύνει σ' αυτό που η κάθε μία ξεχωριστά αναγνωρίζει ως θρησκευτικό κόσμο, καθορίζοντας δηλαδή τις προσδοκίες και το περιεχόμενο της ιστορικο-κοινωνικής επιθυμίας για τον Θεό, τους επιτρέπει τόσο την ανίχνευση των ανεκπλήρωτων προσμονών, των προβληματικών τομέων, δηλαδή των τομέων σε κρίση και των ερωτημάτων που υποβόσκουν στην κοινωνία, όσο και την πορεία και τους τρόπους μέσω των οποίων τα άτομα αναζητούν και ανακαλύπτουν μια απάντηση.

Η έλευση της διαδικασίας της εκκοσμικεύσεως, νοούμενη ως η αυτονομία των διαφόρων τομέων της ζωής και των διαφόρων σφαιρών της στοιχειώδους συμπεριφοράς από την οποιαδήποτε

¹ Για το θέμα της διδασκαλίας για την σωτηρία γίνεται εδώ αναφορά στον Max Weber, "Οι μορφές της θρησκευτικής κοινότητας", in *Economia e Società*, κεφ. Ε', Milano, Comunità, 1980.

αναφορά στο υπερβατικό, αντιληπτό ως συμβολικο-δεοντολογικός κόσμος, εκτρέπει ένα ζήτημα σαν αυτό από τον θρησκευτικό κόσμο στον οποίο και παραδοσιακά απευθύνεται, κατευθύνοντας το σε μια προοπτική εντελώς αισθητή και ασφαλίζοντάς το τόσο στις πολιτικές ουτοπίες όσο και γενικότερα, στις απελευθερωμένες αντιλήψεις περί υπάρξεως. Το κατά πόσο η σύγχρονη κοινωνία, βαθιά εκκοσμι-κευμένη και άρα εντελώς προσηλυτισμένη σε μια ανάγνωση της πραγματικότητας μέσω του αισθητού, καταφέρνει ουσιαστικά να μεταβολίζει τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες που συνεχώς απορρέουν σ' αυτή από τις ατομικές υπάρξεις, δηλαδή το κατά πόσο το σενάριο της εκκομίσκευσης είναι σε θέση να αντιμετωπίσει και να απαντήσει ουσιαστικά στα υπαρξιακά ερωτήματα, είναι ωστόσο αμφίβολο.

Το ίδιο το επιστημονικό πνεύμα που επιβλέπει την γνωσιακή λογική στο εσωτερικό της νεωτερικότητας, βεβαιώνοντας την πρωτοκαθεδρία της αιτιώδους αρχής, δημιουργεί σοβαρές δυσκολίες στα πρωταρχικά ερωτήματα της λογικής και στις προσδοκίες ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

Πράγματι, οι πρώτες, τουλάχιστον στην περίπτωση της προοπτικής του ριζοσπαστικού επιστημονισμού, εμφανιζόμενες ως δυσεπίλυτες στο επίπεδο της εμπειρικής γνώσης, διακηρύσσονται ως στερούμενες λογικής ως προς την πρακτική τους αποδοχή, ενώ οι δεύτερες, μια φορά ανιχνευμένες μέσα σε μια ρεαλιστική αντίληψη της ανθρώπινης κατάστασης όπου ο άνθρωπος είναι και αυτός αποτέλεσμα τυχαίων ενώσεων, δεν μπορεί να αλλάξει τον ρου των βιολογικών, ψυχικών και κοινωνικών συνθηκών των οποίων αναπόφευκτα είναι το προϊόν, είναι απλά ανέφικτες.²

Ως εκ τούτου η διαδικασία της εκκοσμίκευσης, ρευστοποιώντας τα υπαρξιακά ερωτήματα (ποιοι είμαστε; από πού ερχόμαστε και πού πάμε;) και διακηρύσσοντας ως απραγματοποίητες τις βασικές επιθυμίες του ανθρώπου (για αλήθεια, κάλλος και δικαιοσύνη) στον όνομα μιας *ρεαλιστικής* και *απογοητευτικής* οπτικής των γεγονότων και μιας *επιστημονικής* (οπτικής) για τις τυχαίες ενώσεις, θέτει τις βάσεις για μια ακύρωση των ίδιων των υπαρξιακών ερωτημάτων και των επιθυμιών του ανθρώπου για ολοκλήρωση,

² Γίνεται εδώ αναφορά στις θέσεις του Ernst Troeltsch όπως εκφράζονται στο "Το πνεύμα του σύγχρονου κόσμου" in *L'essenza del mondo moderno* (το νόημα του σύγχρονου κόσμου), Napoli, Bibliopolis, 1977.

παράγοντας έτσι μια κατάσταση αυξανόμενης ατομικής δυσαρέσκειας (έλλειψη ικανοποίησης) και με αφορμή αυτό ανοίγεται μια σειρά από απόπειρες αντίδρασης. Αυτές οι απόπειρες δημιουργούνται όλες στην σφαίρα της εσωτερικής ζωής, τουτέστιν μέσα στην προσωπική και ιδιωτική επιθυμία των ατόμων. Το υπαρξιακό ζήτημα ως εκ τούτου δεν εμφανίζεται πλέον ως κάτι το επιφανειακό αλλά βρίσκει καταφύγιο στις συνειδήσεις των ατόμων. Αυτό (το υπαρξιακό ζήτημα) διαπερνά την εσωτερική τους ζωή διαπλεκόμενο με την ιδιωτική πλευρά της ζωής των ατόμων. Γι'αυτή την οδό, τουλάχιστον κοινωνιολογικά, είναι μη ανιχνεύσιμο.

Ωστόσο, υπάρχουν εξωτερικές εκδηλώσεις οι οποίες είναι επαρκώς ορατές για να μπορούν αποκαλυφθούν από την κοινωνιολογική έρευνα. Αφορά σε διακηρύξεις, λήψεις θέσεων, ενέργειες, τυπικές επιλογές και προτιμήσεις ως προς τον προσδιορισμό των συμβολικών αντικειμένων.

Συνεπώς, είναι απαραίτητη μια έρευνα που είναι σε θέση να συλλάβει ακριβώς αυτό το στρώμα της κοινωνικής συμπεριφοράς, έχοντας επίγνωση της αμφισημίας των σημάτων που ανιχνεύονται από καιρό σε καιρό, το περιεχόμενο των οποίων δεν μπορεί να ορίζεται πάντα ως μονοσήμαντο, ειδικά όταν πρόκειται να αναγάγει κάποια από αυτά σε μια πνευματική διάσταση και μάλιστα ακόμη περισσότερο όταν αφορά σε αυτή που ξεκάθαρα ορίζεται ως θρησκευτική.

Ωστόσο, καθίσταται απαραίτητο να περιγραφούν και να παρατηρηθούν τα διάφορα στοιχεία της δράσης και του αξιακού συστήματος, φτάνοντας έτσι να διατυπωθεί μια ολοκληρωμένη υπόθεση που, παρόλο που απ'τη μία πλευρά αποτελεί αντικείμενο προς επαλήθευση, από την άλλη, ακριβώς επειδή αποσκοπεί στο να ορίσει μια στρατηγικά κρίσιμη διάσταση, αποφασιστική για την θρησκευτική πράξη – αυτό, ακριβώς, το κομμάτι του κοινωνικού ζητήματος που σ'αυτή (την θρησκευτική πράξη) απευθύνεται - αξίζει να διερευνηθεί. Στην περίπτωση της παρούσας ανακοίνωσης θα παρουσιαστούν, με τρόπο λεπτομερή, μερικές ορατές μορφές που χαρακτηρίζουν την προσμονή και την αναζήτηση απαντήσεων, θρησκευτικά προσανατολισμένων, ως προς την ανάγκη για νόημα και την επιθυμία για ολοκλήρωση, έτσι όπως μπορούν να συλλεγούν από την σύγχρονη Ιταλία.

Πρακτική και προσευχή

Στον καθολικό θρησκευτικό κόσμο – δηλαδή σ' αυτόν που στην Ιταλία κατέχει μια σχεδόν μονοπωλιακή θέση – η συχνότητα της συμμετοχής στις ιεροτελεστίες λαμβάνεται, από καιρό, ως ο κύριος δείκτης της κρίσης. Οι εκκλησίες καταθλιπτικά μισοάδειες *την ημέρα του Κυρίου* δίνουν μια ιδέα επαρκώς εύλωτη για την κατάσταση, και την ίδια στιγμή, συνοψίζουν με εμφανή τρόπο την παρακμή την εκκλησιαστικής κοινότητας.

Μπορεί λοιπόν να προκαλεί έκπληξη το αποτέλεσμα το προερχόμενο από διάφορες στατιστικές έρευνες σχετικά με το θέμα οι οποίες διενεργήθηκαν από το 1980 έως το 2009.³

Πάνω από σχεδόν τρεις δεκαετίες το ποσοστό εκείνων που ισχυρίζονται ότι πηγαίνουν στην εκκλησία για να συμμετάσχουν στις τελετές βασικά παρέμεινε σταθερό και, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχει δείξει ακόμα και κάποια ανάκαμψη. Το 1981, το 35% των Ιταλών υποστηρίζει ότι πάει στην εκκλησία πάνω από μία φορά το μήνα για να συμμετάσχει σε θρησκευτικές τελετές. Το 2005 το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 43,9% εκ των οποίων περισσότεροι από τους μισούς πηγαίνουν μία φορά την εβδομάδα (23,4%). Την εγκατάλειψη των μεγάλων αριθμών που καταγράφονται από την κοινωνιολογία στη δεκαετία του εξήντα και του εβδομήντα, στην μείωση μιας θρησκευτικής πρακτικής εντελώς και απολύτως σε σχέση με την καθημερινή ζωή της κοινωνίας της ενορίας, ακολουθεί η εμφάνιση ενός αρκετά σταθερού πυρήνα εκκλησιαζόμενων που όμως – πρέπει να παρατηρηθεί- βαθιά διαφορετικός από τις μάζες των πιστών στο παρελθόν. Η συμμετοχή, όντως, σε μια θρησκευτική τελετή με επίγνωση και αυτοσυνειδησία, εκ των πραγμάτων μια συμπεριφορά

³ Αναφέρομαι εδώ στις έρευνες EVS που διοργανώθηκαν από το πανεπιστήμιο Lovanio και πραγματοποιήθηκαν από την Censis για την έρευνα του 1980, από το πανεπιστήμιο του Τρέντο για εκείνη του 1990 και του 2000 και από το Καθολικό Πανεπιστήμιο για εκείνη του 2010. Si vedano a tal proposito Calvaruso C., Abbruzzese S., *Indagine sui valori in Italia. Dai post-materialismi alla ricerca di senso*, Torino, SEI, 1985; Abbruzzese S. “I valori degli italiani e degli europei: il caso della religione” in R. Gubert e G. Pollini *Italia ed Europa: valori a confronto: Italia ed Europa*, Milano, FrancoAngeli, 2005. p. 135-181; Abbruzzese S. “Appartenenza religiosa e spirito civico” in Gubert (R.) e Pollini (G.) *Il senso civico degli italiani. La realtà oltre i pregiudizi*, Milano, Angeli, 2008.

μειοψηφική και περιθωριακή για την επικρατούσα κουλτούρα, σημαίνει να τοποθετείσαι αδιαμφισβήτητα αντιθετικά, να εναντιώνεσαι στην κοινή λογική αποδεχόμενος να γίνεται αισθητή μια πλευρά της προσωπικής ζωής, μένοντας έτσι εκτεθειμένος στην κριτική ή τουλάχιστον στη σύγχυση για μια συμπεριφορά που εκλαμβάνεται ουσιαστικώς χωρίς νόημα από την εκκοσμικευμένη κοινωνία. Τόσο ανόητο όσο πολύ περισσότερο, την ημέρα του Κυρίου, η εκκοσμικευμένη κοινωνία εορτάζει την δική της θεώρηση του ελεύθερου χρόνου, που χαρακτηρίζεται από την ξεκούραση και από τις δραστηριότητες του τύπου «κάντο μόνος σου». Το να συμμετάσχεις σε μια θρησκευτική τελετή και μάλιστα να το κάνεις κάθε Κυριακή, στις λίγες περιπτώσεις που μπορεί να συμπίπτει με μια πράξη συνήθειας η οποία και επιτρέπεται από την προχωρημένη ηλικία των συμμετεχόντων και από την συγκεκριμένη θρησκευτική παράδοση του τόπου, αποτελεί δείκτη μιας δυσαρέσκειας και μιας προσμονής την ίδια στιγμή. Με την έλλειψη κάθε εκκλησιαστικού ελέγχου εν αντίθεση με την έκθεση στον έμμεσο κοινωνικό έλεγχο της εκκοσμικευμένης πόλης που κατανοεί και διακηρύσσει την αδιαφορία περισσότερο και όχι την αποδοχή, την αποξένωση και όχι την επαφή· η παράβλεψη των χιλιάδων ευκαιριών που προσφέρονται από τη βιομηχανία του ελεύθερου χρόνου, και η συμμετοχή σε θρησκευτικές τελετές, ευρέως και ανοιχτά κακόηχες, αποτελούν φαινόμενα ανακαλυπτικά αποκαλυπτικά μιας επιθυμίας για επικοινωνία και του ανήκειν κάπου την ίδια στιγμή, που για τον λόγο ότι εκδηλώνονται ως αντίθεση στην κυριαρχούσα εκκοσμίκευση, εκφράζουν ανάγκες πραγματικές και ενδομύχως αντιληπτές.

Τα δεδομένα ως προς τη σταθερότητα και τη μερική αύξηση της θρησκευτικής πρακτικής συχνά βρίσκονται σε σύγκρουση με την σύγχυση - αμηχανία του κλήρου, ιδιαίτερα εκείνου που εκπαιδεύτηκε εντός της Ιταλικής εκκλησίας της δεκαετίας του 50, που βίωσε την μαζική ανταπόκριση την οποία οι Ιταλοί εκείνης της εποχής παρείχαν μπροστά σε κάθε αίτημα ή έκκληση του εκκλησιαστικού θεσμού. Δεν υπάρχει πράγματι αμφιβολία ως προς το πόσο, παρατηρούμενη μέσα από τις ιεροπραξίες της ενορίας, η έλλειψη συμμετοχής στις προτεινόμενες από την επισκοπή δραστηριότητες επαν(ένταξης) συνεχίζει να παραμένει ανησυχητική. Η ίδια αποτυχία σε όρους συμμετοχής, αποκαλυπτόμενη σε όλα τα γεγονότα του λειτουργικού έτους που προϋποθέτουν μια επιπλέον συμμετοχή, όπως είναι οι

απογευματινές ή νυκτερινές λιτανείες, είναι τέτοια που δεν επιτρέπει καμία αξιολόγηση κατ' ελάχιστον αισιόδοξη.

Σ' αυτό το σημείο μπορούν να γίνουν τρεις διαπιστώσεις.

Η πρώτη συνδέεται με το πραγματικό χάσμα μεταξύ των δύο διαφορετικών θέσεων παρατήρησης. Καταλήγουν στην πραγματικότητα να παρατηρούν δύο διαφορετικά φαινόμενα που αλληλεπικαλύπτονται μόνο εν μέρει: από τη μία πλευρά *την ενεργό συμμετοχή*, διαπιστωμένη απ' ευθείας από τον ενδιαφερόμενο θεσμό ως αποτέλεσμα της ποιμαντικής του δράσης, και από την άλλη πλευρά *την δηλωμένη συμμετοχή*, όπως εκφράζεται μέσω των δοσμένων απαντήσεων σε ένα ανώνυμο εργαλείο όπως είναι το τυποποιημένο ερωτηματολόγιο. Στην πραγματικότητα υποστηρίζουν ότι συμμετέχουν σε τακτική βάση σε θρησκευτικές τελετές, ακόμη και αυτοί που πηγαίνουν στην εκκλησία περισσότερο από μια φορά το μήνα.⁴ Ακριβώς όπως θεωρούνται πιστοί ακόμη και αυτοί που προσυπογράφουν μόνο μερικώς τα δόγματα της Εκκλησίας ή θεωρούν τον Θεό ως μια «ζωτική δύναμη» χωρίς να προσδιορίζεται καλύτερα.⁵ Ένας τέτοιος ευρύς ορισμός της προσωπικής πίστης, που επιβραβεύει δηλαδή την αποδοχή, ελαχιστοποιώντας τις ελλείψεις και τις αποκλίσεις είναι σε προφανή σχέση με την μειονοτική αντίληψη ως προς την προσωπική θρησκευτική ευαισθησία μέσα στην εκκοσμηκευμένη κοινωνία. Το να πηγαίνεις τακτικά στην εκκλησία θεωρείται στην πραγματικότητα ως εθελοντική πράξη και όχι ως έθιμο, ως συνειδητή επιλογή και όχι ως προσωρινή προτίμηση, ως αποδοχή συνειδητά αντιθετική και όχι ως συμπεριφορά περιστασιακή και τυχαία. Ακριβώς γι' αυτό η μη συμμόρφωση γίνεται αντιληπτή ως μη αντιθετική για τυχαίους λόγους και ως εκ τούτου απόλυτα και εξ ολοκλήρου δικαιολογημένη. Στην πράξη, στο μέτρο ενός πλαισίου εκλαϊκευσης του τρόπου ζωής, η συμμετοχή στην Κυριακάτικη λειτουργία γίνεται ενέργεια που πραγματοποιείται σε πλήρη αντίθεση

⁴ Πράγματι, ήδη στην έρευνα του 2000, το 40% των ερωτώμενων δήλωνε ότι παρακολουθούσε κάθε εβδομάδα τις ακολουθίες, ενώ μόνο ένα 10% δήλωνε ότι το έκανε μία φορά το μήνα. Η εισαγωγή της πιθανότητας, το 2005, να σημειωθεί μία παρακολούθηση όχι εβδομαδιαία αλλά ούτε και μηνιαία, θα οδηγήσει σε μια πτώση των όσων δηλώνουν ότι παρακολουθούν τακτικά στο 31,1% ενώ ένα 12,8% των εκκλησιαζόμενων θα σημειώσει την επιλογή 2/3 φορές το μήνα.

⁵ Γίνεται αναφορά στους ορισμούς που περιλαμβάνονται στο ευρωπαϊκό ερωτηματολόγιο για τους οποίους οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να δηλώσουν την συμφωνία τους ή μη.

και αποκάλυπτη εναντίωση με την κυρίαρχη κοινή λογική, οποιαδήποτε μη προσέλευση οφειλόμενη σε τυχαίους λόγους, αν και επαναλαμβανόμενη, δεν εκλαμβάνεται από όποιον την ασκεί ως έκφραση μιας συνειδητής αποστασιοποίησης ή παγώματος των σχέσεων του με τον Θεό. Με αυτήν την έννοια ο ερωτώμενος αποκρύπτει συνειδητά την απουσία σε όλες αυτές τις περιπτώσεις που το ερωτηματολόγιο κλειστού τύπου, μη προβλέποντας την πιθανότητα μιας συμμετοχής μη εβδομαδιαίας αλλά παρ' όλα αυτά συχνής, παρουσιάζει μόνο την επιλογή "μία φορά το μήνα", απάντηση που ερωτώμενος ο οποίος θεωρεί εαυτόν ως τακτικά εκκλησιαζόμενο αρνείται να τη σημειώσει.⁶

Η μη περαιτέρω μείωση των εκκλησιαζόμενων, η επανενίσχυση του αριθμού τους και το δίχως άλλο, σε ορισμένες περιπτώσεις, η επανεβεβαιώσή τους, περιλαμβάνει ένα κίνημα αντίδρασης στην κρίση που τείνει στο να μετατοπίσει το ενδιαφέρον όχι πια στη μείωση της συμμετοχής στις λειτουργικές ακολουθίες αλλά, το αντίθετο στην αδιαφορία και στην εθελοντική απουσία. Μειώνεται, πράγματι, το ποσοστό όσων δηλώνουν ότι δεν πατάνε το πόδι τους στην εκκλησία· μειώνονται δηλαδή οι ομάδες των "συνειδητά άθεων" και των δηλωμένων αγνωστικιστών. Το 1981 το ποσοστό αυτής της ομάδας ήταν 21%, ενώ το 2005 εμφανίζεται μειωμένο στο μισό 10,6 %. Η εκκοσμίκευση, νοούμενη ως αδιαφορία και εναντίωση σε κάθε αναφορά ρυθμιστική και αντιπροσωπευτική θρησκευτικά προσανατολισμένη, χάνει σε δυναμική και βαίνει μειούμενη από τη μία δεκαετία στην άλλη.

Ακόμα, σε σαφή αντίθεση με την διαδικασία της εκκοσμίκευσης βρίσκεται ο ανθεκτικός πυρήνας των γονέων οι οποίοι οποιοδήποτε και αν είναι το επίπεδο αποδοχής των θρησκευτικών πιστεύω και της συμμετοχής στις λειτουργικές τελετές, επιλέγουν να προσφέρουν στα παιδιά τους μια θρησκευτική παιδεία οδηγώντας τα στο να ακολουθήσουν όλη την παραδοσιακή διαδικασία κατήχησης που προηγείται της πρώτης Θείας Κοινωνίας. Ένα δεδομένο όπως αυτό μπορεί να προκύψει με έμμεσο τρόπο από αυτούς που δήλωσαν ότι εκκλησιάζονται τακτικά ήδη από την ηλικία των δώδεκα ετών,

⁶ Η απουσία της επιλογής "αρκετές φορές τον μήνα" οδηγούσε το ποσοστό των όσων δήλωναν τακτικά εκκλησιαζόμενοι στο 40% στην έρευνα του 1990. Η εισαγωγή το 2005 της πιθανότητας μιας τέτοιας απάντησης οδήγησε στην πτώση του ποσοστού των όσων δήλωναν τακτικά εκκλησιαζόμενοι στο 10%.

κατά την οποία, έχοντας προετοιμαστεί για την πρώτη Θεία Κοινωνία πραγματοποιείται ένας επίσημος έλεγχος για την Κυριακάτικη θρησκευτική πρακτική. Αυτό το ποσοστό παραμένει αναμφίβολα το ίδιο, είτε στην περίπτωση που απευθύνεται το ερώτημα στους άνω των εξήντα ετών, οι οποίοι ήταν δώδεκα ετών την περίοδο της μαζικής θρησκευτικής πρακτικής είτε απευθύνεται σε άτομα νεαρά, των οποίων η ηλικία είναι μεταξύ των δεκαοκτώ και των εικοσιεννέα ετών. Οι πρώτοι, στην ηλικία των δώδεκα συμμετέχουν τακτικά στις θρησκευτικές τελετές σε ποσοστό 85%, μεταξύ των δεύτερων το ποσοστό είναι ακόμη της τάξης του 83%.

Έτσι η εκκλησία, παραμελημένη από πολλούς, παραμένει παρόλα αυτά ένας θεσμός βάση δεσμών που επιλέγεται να διατηρηθούν και ιεροπραξιών στις οποίες τουλάχιστον το ένα τέταρτο των Ιταλών δηλώνει ότι συνεχίζει να συμμετέχει, εκδηλώνοντας έτσι μια πραγματική και ιδιαίτερη μορφή έμμεσης μαχητικότητας, απορρίπτοντας, τουλάχιστον μερικώς, τις διασκεδάσεις του Σαββατοκύριακου και της υπό άνηση βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου.

Ένα τέτοιο σκηνικό ενισχύεται αποκαλυπτικά με ακόμη πιο έντονο τρόπο στην περίπτωση που τα άτομα ερωτηθούν αν συμβαίνει σε αυτούς να προσευχηθούν εκτός των θρησκευτικών ακολουθιών και με ποια συχνότητα. Εδώ τα ποσοστά όσων δηλώνουν ότι προσεύχονται «κάθε μέρα» φτάνουν το 37,4% και ακόμη περισσότερο έχουν αυξητική τάση από την μια δεκαετία στην άλλη. Σ' αυτούς προστίθενται ένα 16% όσων δηλώνουν ότι προσεύχονται μια φορά την εβδομάδα. Στην πραγματικότητα έξω από τον κόσμο των συχνά εκκλησιαζόμενων, αντί να αποτελούν τη μεγάλη η ευρεία μάζα των αδιάφορων όπως θα ήταν λογικό να αναμένεται σε μια εποχή ρητής και σαφούς εκκοσμίκευσης, συναντάται μία ακόμη μεγαλύτερη ομάδα που δηλώνει πιστή, τουλάχιστον ως προς το πιο απλό και άμεσο – το πιο ουσιαστικό και από πολλές πλευρές αποφασιστικό – από τις σημαντικές θρησκευτικές πράξεις: αυτή της προσευχής. Όντως, το 2000 μόνο το 13% δήλωνε ότι, δε προσεύχεται ποτέ, στους οποίους μπορεί να προστεθεί ένα 14% που δήλωνε ότι το έπραττε “σπάνια”.

Το απροσδόκητο μέγεθος όσων δηλώνουν ότι προσεύχονται “κάθε μέρα” εισάγει ισχυρές εκτροπές στο θέμα της εκκοσμίκευσης. Αυτό (το απροσδόκητο μέγεθος), στην παράδοση όσων έχουν συναντηθεί σ' αυτό το φαινόμενο, έχει εκδηλωθεί όχι μόνο στη

μείωση του Ιερού, αλλά και σε μια σειρά από συγκεκριμένα φαινόμενα εξάρθρωση της θρησκευτικής πράξης· φαινόμενα τα οποία, προφανώς, συνδέονται μεταξύ τους. Το πρώτο από αυτά τα φαινόμενα αναμφίβολα συνίστανται στον εξοβελισμό του θρησκευτικού στοιχείου από τα σύμβολα και από το δίκαιο. Τόσο οι αναπαραστάσεις της πραγματικότητας όσο και οι αρχές δικαίου επεξεργάζονται συνειδητά εκτός θρησκευτικής διάστασης. Το δεύτερο φαινόμενο από την άλλη συνίσταται στην προοδευτική μείωση των μεγάλων κοινοτήτων από ένθερμους πιστούς για να περάσουμε σε ένα χριστιανισμό εμπυχωμένο από μικρές κοινότητες.⁷ Η συλλογική συμμετοχή δεν έχει πια τίποτα το άμεσο ή το αυτόματο αλλά προϋποθέτει μια συγκεκριμένη οργανωτική προσπάθεια και μια κατάλληλη επικοινωνιακή ικανότητα. Το τρίτο μπορεί να εντοπιστεί στον νέο εξοβελισμό της θρησκευτικής διάστασης που από δημόσια μετατρέπεται σε ιδιωτική, που από συλλογικά συμερισμένη γίνεται κάτι που βιώνεται ατομικά, που ενώ ήταν προσανατολισμένη προς τη σωτηρία από την άλλη καταλήγει να τείνει στην ανεύρεση συντροφιάς και μιας εξασφάλισης για το μετά.

Η προσευχή δεν είναι μόνο η σιωπηρή αναγνώριση της ύπαρξης του Θεού αλλά, φυσικά, αναπαριστά και την αυτοένταξη του ατόμου σε μια ομάδα στην οποία ανήκει, σε έμμεση συνάφεια με όσους προσδιορίζουν εαυτούς με ανάλογο τρόπο. Με άλλα λόγια, η θρησκευτικότητα της προσευχής, διακηρύσσοντας με τρόπο εμβληματικά προφανές τον δεσμό με τον Θεό, δεν μπορεί να μην δηλώνει, έμμεσα και την ίδια στιγμή, μια επιθυμία για επαφή εξίσου με όλα όσα αφορούν σ' αυτήν τη σχέση. Αυτό εξηγεί γιατί παρόλη την έκλειψη μιας κοινωνίας πιστά μαχητικής γύρω από τον επισκοπικό ή ενοριακό μηχανισμό δε εμφανίστηκε μια ανάλογη έκλειψη της ενεργής και συναισθηματικής σχέσης με την Εκκλησία.

Πίσω από την συνεχή επιτυχία των εχόντων προσωπικό χάρισμα και τις ατέλειωτες εκδηλώσεις αφοσίωσης στην Μαρία και αυτής που απευθύνεται στους νέους Αγίους, δεν είναι ενεργός μόνο ο κόσμος των τακτικά εκκλησιαζόμενων, μα γύρω και όχι απαραίτητα υπερκείμενη αυτών, δρά μια ομάδα όλο και πιο μεγάλη από πιστούς οι οποίοι διατηρούν με τον θρησκευτικό κόσμο όπως γενικά εκλαμβάνεται, μια σχέση συναισθηματική, αν και όχι αποκλειστική,

7

Ειδικά αυτή η πλευρά διαγνώσθηκε ήδη από τον ίδιο τον Max Weber, βλ. *Il lavoro intellettuale come professione*, Torino, Einaudi, 1973.

με προνομιούχες φιγούρες και συμβολικώς πλήρης θρησκευτικής σύνδεσης. Τα πάντα φαίνονται να εκτυλίσσονται σαν να αντικατέστησε την αρχαία τιμή προς τους αγίους – ή μερικές φορές πιο απλά, να επικρατούσε – μια προνομιούχος σχέση με αυτή ή την άλλη θρησκευτική προσωπικότητα με την οποία διατηρείται μια προνομιούχος σχέση.

Αυτό εξηγεί για παράδειγμα το γιατί συγκεκριμένες θρησκευτικές φιγούρες προσελκύουν σε επαφή και αποδοχή που ξεπερνά -και όχι για λίγο- τον πυρήνα των απλών εκκλησιαζόμενων.

Με άλλα λόγια, η προσευχή ως δείκτης, αντί να αποκαλύψει μόνο τον σκληρό πυρήνα των πιστών, δείχνει την ύπαρξη ενός μεγαλύτερου συνόλου, και την ίδια στιγμή λιγότερου ορατού, πιστών εκτός ενορίας ή, αν προτιμάται, εκτός κοινότητας εδαφικής, εκτός από αυτή την παγκόσμια στην οποία εγγράφονται εθελοντικώς.

Η θρησκευτική διάσταση στην νεωτερικότητα καταλήγει στο να κατέχει τη δική της γειτονιά στην ατομική διάσταση περισσότερο απ' ότι στην συλλογική, στο ιδιωτικό δικαστήριο της προσωπικής εσώτερης συνείδησης περισσότερο από την δημόσια μορφή της εκδηλωμένης καταγωγής. Και είναι γι' αυτό που η συλλογική επίσημη διάσταση, αυτή που εδράζεται στην θεσμική μετοχή, αποκομμένη από την συναισθηματική διάσταση του χαρίσματος και ενσαρκωμένη στην κανονικότητα μια δράσης που είναι ορθολογικά προσανατολισμένη, συνεχίζει να εκδηλώνεται αραιά. Η εικόνα μιας γεμάτης εκκλησίας στις μεγάλες γιορτές, σε αντίθεση με εκείνη της άδειας ενορίας τις συνηθισμένες μέρες, αποδεικνύει ευρέως το σημερινό χάσμα μεταξύ χαρίσματος και θεσμού.

Οι τόποι, οι χρόνοι και οι φόρμες.

Δίπλα στην επιμονή των όσων εκκλησιάζονται και την επέκταση των όσων προσεύχονται ο σύγχρονος εξοβελισμός του θρησκευτικού συναισθήματος γνωρίζει τουλάχιστον τρεις εκδηλώσεις άμεσα ορατές που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης.

Η θρησκευτικότητα ιδιωτικής σχέσης συναισθηματικά σημαντική η οποία εκδηλώνεται με την προσευχή, είναι η ίδια που κινεί τα άτομα στους δρόμους των προσκυνημάτων, των μοναστηριών, των αβαΐων. Δεν αποτελεί μυστήριο το ότι οποιοσδήποτε μελετά τα εσωτερικά θρησκευτικά φαινόμενα στο

χριστιανικό πανόραμα, πρέπει να εκλάβει την αντίθεση μεταξύ των εκκοσμικευμένων τρόπων ζωής από τη μία πλευρά και τη συμπαγή και διαρκή προσήλωση, απ'την άλλη πλευρά, σε συγκεκριμένα μέρη της χριστιανικής μνήμης. Στην Ιταλία ένα φαινόμενο σαν κι αυτό δεν συνδέεται μόνο με τις προϋπάρχουσες λατρευτικές παραδόσεις, αλλά σε αυτές προστίθεται και μια βιωματική διάσταση και μια επιθυμία για εσωτερική ενδοσκόπηση που, στην πραγματικότητα, ρευστοποιούν μια ερμηνευτική διάσταση η οποία, κάνοντας το προσκύνημα μια έκφραση απλοϊκής λαϊκής θρησκευτικότητας χωρίς καλύτερο ορισμό, την μειώνει στα πλαίσια ενός απλού αιτήματος για προστασία και χάρη.

Παρόμοιες εκτιμήσεις μπορούν να γίνουν για τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές. Και εδώ δρα μια θρησκευτικότητα η οποία, χωρίς να συνδέεται με τις καθημερινές ακολουθίες, τείνει παρόλα αυτά να είναι παρούσα στις μεγάλες εορτές, ειδικότερα όταν αυτές ανακτούν τις μορφές έκφρασης στο ύψιστο πιθανό επίπεδο ορατότητας και αισθητικής οξύτητας. Ο δεσμός ο οποίος τείνει προς επανασύνδεση με τους τόπους της χριστιανικής μνήμης είναι ο ίδιος που τείνει προς πραγματοποίηση κατά τις σημαντικές ημέρες, τις ημέρες της χριστολογικής προφητείας, αυτές που δρουν και λειτουργούν ως άμεση επισημοποίηση της αναστάσεως. Μια τέτοια επιμονή της συμμετοχής γύρω από τις μεγάλες γιορτές του λειτουργικού έτους εμφανίζεται πιο ορατή όσο και η αυξανόμενη παραγωγική ευελιξία, έχοντας κατ'ανάγκη να υποτάξει την παραγωγή στις γιορτές τείνει να στερήσει την κοινωνία από το οποιοδήποτε πιθανό ημερολόγιο – εορτολόγιο.

Εν τέλει, ένας τρίτος τομέας προβληματισμού, αναλογεί στην συνεχή επιτυχία της θρησκευτικής τέχνης που προέρχεται κατά μεγάλο μέρος από την αναγέννηση και από την μαρόκ παράδοση σε πλήρη αντίθεση με ότι το πρωτοποριακό εμφανίστηκε κατά την διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων. Η θρησκευτική ζωγραφική που μας παραδόθηκε από τους μαέστρους που ήταν προορισμένοι να δημιουργούν την ίδια στιγμή ιστορία και μνημεία, όπως ο Raffaello, ο Michelangelo, ο Carracci, ο Caravaggio, οι μαέστροι της λομβαρδικής σχολής, συνθέτει μέχρι σήμερα το διαδεδομένο αντιληπτό σκηνικό για το τι θα πρέπει να θεωρείται το ιερό. Δεν αφορά προφανώς στην εκτίμηση ως προς την ρεαλιστική αναπαράσταση των σωμάτων και των προσώπων. Πίσω από την συνεχιζόμενη επιτυχία ενός Caravaggio και ενός Raffaello βρίσκεται, στην πραγματικότητα, σε δράση η

επαναβεβαίωση μιας θεολογικής αρχής που χαρακτηρίζει όλη την τέχνη της Αντιμεταρρύθμισης.

Αυτές οι αρχές είναι, πρώτον, αυτή που συνδυάζει το όμορφο με το μεγαλείο του αληθινού και ως εκ τούτου σχετίζει αναπόφευκτα και βέβαια την ομορφιά με την αλήθεια. Σε πλήρη αντίθεση σε σχέση με την κριτική αυτοσυνειδησία της νεωτερικότητας και πηγαίνοντας πέρα από το ρεαλισμό της αισθητικής εμπειρίας, η αλήθεια δεν αποτελεί τμήμα της χαρακτηριστικής μορφής της ομορφιάς.

Μια δεύτερη αρχή είναι αυτή που θέλει την ομορφιά να συνοδεύεται από μια συσχέτιση-αλληλοεπίδραση. Ενεργούν έτσι η ομορφιά της μητρότητας της Μαρίας ή εκείνη των Αγίων σε διάλογο με τον Θεό, ή ακόμη εκείνη με τον ίδιο τον Χριστό σε διάλογο άντρες και γυναίκες. Η ομορφιά της αλήθειας, με άλλα λόγια, δεν είναι αυτόφωτη και έτσι δεν μπορεί να αναλυθεί απλά με τον στοχασμό της ίδιας, ούτε στην περίπτωση του παρατηρητή που μαγεύεται θαυμάζοντας την εικόνα, αλλά προϋποθέτει και μεταθέτει σε μια σχέση, που της προσδίδει την πραγματική σφραγίδα και πραγματοποιεί την εκδήλωσή της.⁸

Μια τέτοια αρχή είναι αυτή της υπέρβασης του θανάτου. Αυτός δεν συμπίπτει πλέον με την αποσύνθεση του σώματος, με την διάλυση και αποσύνθεσή του ίδιου σώματος που εν ζωή ελκύει και γοητεύει. Η αναπαράσταση του θανάτου φέρει ήδη τα σημάδια της υπέρβασής του, η ομορφιά της όψης του ετοιμοθάνατου επιβεβαιώνει την υπόσχεση της αναστάσεως του σώματος: ο θάνατος δεν καταφέρνει να επικρατήσει πάνω στην χάρη της οποίας η ομορφιά του προσώπου συνθέτει την ορατή της αναπαράσταση. Η όποια αναπαράσταση του ετοιμοθάνατου φέρει ήδη απάνω της τα σημάδια της Αναστάσεως.⁹

Η σύγχρονη θρησκευτική αίσθηση τείνει περισσότερο στο να συλλέγει αυτές τις αρχές οι οποίες και καθορίζουν την θρησκευτική τέχνη, ακόμη περισσότερο όταν στην σύγχρονη εποχή η τέχνη, καταγράφει πιο πολύ το αίσθημα την αναζήτησης της αλήθειας και όχι την βεβαιότητά της. Και ακριβώς επειδή είναι εκκοσμικευμένη

⁸ Βλ.. Για αυτό το θέμα Simmel G., “Das Christentum und die Kunst”, 1907, δημοσιευμένο in *Das Individuum und die Freiheit*, trad. “Le christianisme et l’arte in *La tragédie de la culture*, Paris, Rivages, 1988.

⁹ Βλ.. Simmel G. *όπως πριν*.

αποκλείει κάθε συζήτηση για την σωτηρία και ειδικότερα πάνω σ' αυτή που προέρχεται από την Θεία Χάρη.

Με άλλα λόγια μένει μόνο μια θρησκευτική τέχνη για να παρουσιάσει μια διδασκαλία για την σωτηρία συνδεδεμένη με μια εγγύηση διακηρυγμένη απ' το θείο και εκκλησιαστικά διαδεδομένης. Και πάνω απ' όλα μόνο η θρησκευτική τέχνη, και συγκεκριμένα αυτή της Αναγέννησης και Μπαρόκ παράδοσης, τείνει να τοποθετεί πάνω απ' αυτή την ίδια υπόσχεση της σωτηρίας από το απόλυτο κακό του θανάτου, μια ομορφιά σταθερά ευρισκόμενη σε σχέση (αλληλεπίδραση). Στην πράξη η θρησκευτική τέχνη συνεχίζει να κυριαρχεί σε ένα τομέα που η σύγχρονη τέχνη οδηγείται αναπόφευκτα να τον εγκαταλείψει. Αφού χάθηκαν οι δυνατότητες να φτάσει την αλήθεια, σ' αυτή την τελευταία, δεν της μένει άλλο εκτός απ' το να αποδομεί να αισθητικά τεχνάσματα και να επανακτά τα ερεθίσματα και την ώθηση που πηγάζει από αυτά.

Αλλά το ίδιο συμβαίνει και με τους χρόνους και τους τόπους. Αν η παραγωγική ελαστικότητα ανάγει τον χρόνο σε μεταβλητή ποσότητα στρατηγικής σημασίας, γίνεται όλο ένα και πιο σημαντική η μεταξύ τους σταθερή συμπίεση: ο καλύτερος πιθανός χρόνος (παραγωγής) είναι αυτός της ταχύτητας της μεταφοράς δεδομένων. Αλλά αυτή η υποταγή του χρόνου στην υπεροχή της πραγματικότητας που είναι σε ισχύ καθ' όλη την διάρκεια του εικοσιτετραώρου, είναι εναργής και καθ' όλο το ετήσιο ημερολόγιο. Οι χρόνοι έχασαν κάθε συμβολική ισχύ και οι ημερομηνίες δεν λησμονούνται και αναφέρονται περισσότερο για τα διαλείμματα που εγγυώνται ή την ξεκούραση που εξασφαλίζουν και όχι ως συμβολικοί φορείς των γεγονότων των οποίων θα έπρεπε να είναι η υπενθύμιση. Εκμηδενίζεται λοιπόν ο χρόνος αναμονής: αν η ημέρα εξ απόψεως συμβολικής, που αναπαρίσταται με τρόπο ιδανικό από την θρησκευτική εορτή, προϋποθέτει μια προετοιμασία για το γεγονός και δεν δέχεται να διακόψει την κανονική ροή του χρόνου χωρίς τουλάχιστον, στα βάθη της εσωτερικής ζωής, η αναμενόμενη εορτή να έχει γίνει αντικείμενο επαρκούς αναζήτησης, μια τέτοια λογική είναι παντελώς απύσχα από τον εκκοσμικευμένο κόσμο. Σ' αυτόν ο χρόνος του γεγονότος, η σημαντική ημέρα του ημερολογίου, δεν έχει με κανένα τρόπο την δυνατότητα να προηγηθεί από μια περίοδο προετοιμασίας: οποιοδήποτε αίτημα σ' αυτή την συνάφεια γίνεται αντιληπτό ως πλεονασμός και αδικαιολόγητο, η μοναδική πιθανή

προετοιμασία συνίσταται σ' αυτή που μπορεί να πραγματοποιηθεί με διακριτικό και εσωτερικό τρόπο.

Σταδιακά απονεκρωμένη από κάθε συμβολισμό, η ημέρα θρησκευτικής εορτής παραμένει η μόνη σταθερά και απρόσκοπτα προστατευμένη από τον εκκλησιαστικό θεσμό, τόσο ως προς την θεμελίωση της σύστασής της, όσο και ως προς τα κριτήρια της προσωπικής και εσωτερικής προετοιμασίας, αξιώνοντας και κατά συνέπεια εισάγοντας μάχη για μια επαρκή προετοιμασία τουλάχιστον μεταξύ των πιστών.

Στο βαθμό που υπάρχει από ανθρωπολογικής σκοπιάς μια ανθρώπινη επιθυμία για εορτασμό, αντιληπτή ως στιγμή συνέργειας μεταξύ μιάς ανάγκης για εσωτερική ανασκόπηση και μιας άλλης για επαφή και αποδοχή, είναι σαφές ότι η μεταμοντέρνα κοινωνία επέδρασε στη μείωση μιας τέτοιας δυναμικής, χάριν μιας απλής παρένθεσης και μία ευδαιμονικής εκτόνωσης, όπου η όποια ανασκόπηση δεν συνίσταται και ο όποιος δεσμός αποσκοπεί στην παράκαμψη των υπαρξιακών ζητημάτων και όχι στην ανάκτηση εκείνων των αρχών και πιστεύω που θα επέτρεπαν να αντιμετωπισθούν.

Η ίδια σιωπή, η ίδια αδράνεια που εντοπίζεται στην μεταμοντέρνα εποχή ως προς την ικανότητα – πιθανότητα ανανέωσης των συμβολικών δεσμών με τον χρόνο, εντοπίζεται εξίσου στην ανάγκη επανάκτησης των δεσμών με τον τόπο. Η απώλεια του κοινωνικά σημαντικού χώρου, η αυξανόμενη τυποποίηση – ομογενοποίηση των εδαφών, η σταδιακή απώλεια της σημασίας, της όλο και πιο προσωρινής, κατοικίας, η αξιολόγηση κατάταξη των τόπων σύμφωνα με την κινητικότητα που προσφέρουν και όχι σύμφωνα με τους κατοικήσιμους χώρους που διαθέτουν, δημιουργούν *ουτοπίες*, δηλαδή τομείς υπηρεσιών ικανούς να αναπτύσσουν την δυνατότητα των ατόμων για κινητικότητα, ως τις πραγματικές αρθρώσεις του τόπου νοούμενου ως χώρο κοινωνικά δομημένο.

Όμως αυτοί οι τελευταίοι παρουσιάζουν μόνο *ενκαιρίες* κινητικότητας και όχι *δεσμών* με την κατοικία, δημιουργήθηκαν για να υποστηρίξουν τις προσωπικές πορείες και όχι για να αναπτύξουν ένα δίκτυο επαφών, αξιολογούνται σύμφωνα με την ταχύτητα με την οποία μεταμορφώθηκαν, προσαρμοσμένοι στις αλλαγές που είναι σε εξέλιξη, όχι για χάρη των σχεσιακών χώρων που γνωρίζουν πώς να

εμβολίζουν, αποκρυσταλλώνοντας και εδραιώνοντας δίκτυα και τρόπους ζωής.

Κατ' αυτό τον τρόπο γίνεται εμφανές το πώς προσκυνήματα αβαΐα και μοναστήρια, τελειώνοντας με την αντίθεση, σταδιακά, με τις ουτοπίες, επανατοποθετούνται ανοιχτά και ακούσια στην βάση των συμβολικών, από την προηγμένη νεωτερικότητα, ουσιαστικών μετατροπών του χωροχρόνου. Εκεί όπου σταθμοί, αεροδρόμια, εμπορικά κέντρα και κατοικίες-κοιτώνες αναγνωρίζονται σε σχέση με τις υπηρεσίες που προσφέρουν και από τα προνόμια που εγγυώνται στον τομέα της κινητικότητας, οι θρησκευτικοί τύποι αναγνωρίζονται από το όνομα και την ιστορία με την οποία προσδιορίζονται. Εκεί όπου οι πρώτοι δεν αποτελούν παρά βάση συνηθισμένων διαδικασιών και ως εκ τούτου είναι μέρος του σκηνικού της καθημερινότητας και της “ρουτίνας”, οι δεύτεροι αντιθέτως αποτελούν βάση ιδιαιτέρων επεμβάσεων· απ' αυτή που συνοδεύει την παράδοση για την ίδρυσή τους (όπως συμβαίνει συχνά στην περίπτωση των προσκυνημάτων) στην ιστορία της κοινότητας των ιδρυτών και εδραιωτών, των οποίων τα σώματα αναπαύονται στον ίδιο τόπο και η ταυτότητά τους που κατά συνέπεια αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της μνήμης του τόπου ως τέτοιου. Εκεί όπου οι πρώτοι αναπτύσσονται μέσα από μία συνειδητή απουσία σχέσεων, οι δεύτεροι, ζουν ακριβώς χάρη στους δεσμούς τους οποίους οικοδομούν και οι οποίοι τους προσφέρουν την εγγύηση της συνεχούς ύπαρξής τους.

Συμπεράσματα

Τα πάντα φαίνονται να ξεδιπλώνονται σαν σ' ένα ολοκληρωμένο θρησκευτικό χάρτη της ύπαρξης, φτιαγμένο από τόπους, χρόνους και εικονογραφικές μορφές, ο οποίος βρέθηκε να είναι ευθέως ορατός ως άμεση συνέπεια της εξέλιξης της διαδικασίας της εκκοσμίκευσης την οποία αποτιμώντας από την σκοπιά της κρίσης 2.00cm και την οικονομία της έλλειψης, οδηγείται ολοένα και περισσότερο στο να είναι απύουσα και να παραμένει σιωπηλή (η εκκοσμίκευση) γύρω από τις ανάγκες του ανθρώπου.

Αυτές (οι ανάγκες) εκδηλώνονται πάντα περισσότερο ως ανάγκες με αναφορές χωρικές, χρονικές και συμβολικές, ικανές να προτείνονται ως ασφαλή αγκυροβόλια. Αναφορές για τις οποίες ορισμένοι διαφωνούν, αλλά παρόλα αυτά διατηρούνται προβάλλοντας αλήθεια συνεχώς και προκλητικώς. Ως φορείς πεποιθήσεων, τόποι, χρόνοι και μορφές συνοδεύουν μια θρησκευτική ευαισθησία η οποία

δεν έχει πια “μουσικό αυτί” για τους σχετικούς θεσμικούς ρυθμούς, που όμως ενισχύεται μέσα από τον συναισθηματικό σύνδεσμο και στο εσώτερο αγκυροβόλιο.

Μια θρησκευτικότητα αυτού του είδους είναι σίγουρα εύθραυστη και βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από την καθιέρωση αυτής της ενιαίας ηθικής προσωπικότητας που ο MAX WEBER έβλεπε ως αδιάσειστη ένδειξη της όποιας εξέλιξης της άσκησης εντός του κόσμου. Αφορά επομένως σε μια ευαισθησία εσωτερική και ιδιωτική που επιβεβαιώνεται στην εποχή μιας εκκοσμίκευσης χωρίς γοητεία, αλλά καθότι μια τέτοια θρησκευτική ευαισθησία είναι εσωτερική και ιδιωτική δεν σημαίνει ότι είναι και μη ανιχνεύσιμη, ως προς την συνείδηση της να εκφράζει επιθυμία για τον Θεό, η οποία προέρχεται από αυτές τι ίδιες προσδοκίες για υπαρξιακό νόημα και προσωπική ολοκλήρωση, που η ίδια η νεωτερικότητα αποδείχθηκε ανίκανη να πραγματοποιήσει.

(Μετάφραση Μανώλης Παπαμικρούλης)